नाधीयीतेत्यनुवृत्तौ मनुः ।
"रुधिरे च स्रुते गात्रात् शस्त्रेण च परीक्षते ।"
रुधिरस्रवं विना शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि । दीपिकायाम् ।
"लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वष्टृपौष्ण-
शशिषु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे ।
उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु सौम्यै-
रपठनदिनवर्ज्जं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे ॥"
मदनपारिजाते ।
"विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ ।
मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥
विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रेष्ठभीष्टार्थदायी
कर्त्तुश्चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र ।
नीहारांशौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्त्रे
छायासूनावपि च सुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥
रवेर्गुरोर्भृगोर्लग्ने तत्स्थेऽर्केऽपीन्दुदृष्टिहृतः ।
गुर्व्वर्केन्द्रुडुशुद्धौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते ॥"* ॥
वृहस्पतिः ।
"प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥"
कूर्म्मपुराणम् ।
"स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशु-
मानसाः ॥"
शिवधर्म्मे ।
"संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैर्यः शिष्यमनुरूपतः ।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥"
आदिः ग्रन्थकरणादिः । * । नन्दिपुराणम् ।
"प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्य्यात् यतिविरामणम् ।"
विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ॥ * ॥
"समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्य्यादेव विचक्षणः ।
सुस्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु व्याख्या तु नित्यदा ॥
लोकः प्रवर्त्ततां धर्म्मे राजा चास्तु सदा जयी ।
धर्म्मवान् धनसम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥* ॥
इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यञ्च विभावितैः ।
शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
कथावस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यानसम्भवैः ।
युक्तिभिश्च स्मरेद्व्याख्यां चिह्नैश्चापि स्वयंकृतैः ।
एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः ॥"
विष्णुपुराणम् ।
"पुत्त्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥"
सूत उवाच ।
"प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न तुष्टिमुत्पादयते शरीरे
अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥"* ॥
लिङ्गपुराणम् ।
"यो गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति ।
तत्प्रसादेन यस्मात् स प्राप्नुते सर्व्वसम्पदः ॥"
दुर्व्वासाः ।
"सन्ध्यायां गर्ज्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति
यः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति चायुर्विद्या यशो बलम् ॥"

अधीतस्यार्थिने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः ।
योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स कार्य्यहा स्यात् श्रेयसो द्वारमावृणुयात् इति । * ।
तद्दानञ्च अध्यापनेन व्याख्यया विलिख्यार्पणेन च सम्भवतीत्यतो धीमद्भिर्निबन्धः क्रियते ॥ * ॥
तथा च विष्णुपुराणम् ।
"प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
कर्म्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत् ॥"
वृहस्पतिरपि ।
"अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।
निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥
इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिञ्च सः ।
शास्त्रार्थिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ॥
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्त्रारूढ़ान्यतः पुरा ।
उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ ॥"
एवञ्च । एकलव्यनानुपदेशापि द्रोणाचार्य्यो गुरुः कृतः अतो ग्रन्थकर्त्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा, महाभारते ।
"अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ।
तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च परमामास्थितस्तदा ।
इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममागतः ॥"* ॥
शङ्खलिखितौ ।
"न वेदमनधीतानां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः ॥" * ॥ अङ्गानि च ।
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो ज्योतिषमेव च ।
निरुक्तञ्चेति चाङ्गानि वेदानां गदितानि षट् ॥"
स्मृतिस्तु धर्म्मसंहितेत्यमरः ॥ * ॥ शिष्यस्य गुरुत्व ऋणित्वमाह लघुहारीतः ।
"एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेत् ॥"
नन्दिपुराणम् ।
"यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै दृढ़म् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥
विस्मरेच्च तथा मौढ्याद्योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम् ॥"* ॥
अतएव गृहस्थादीनामपि पुनरध्ययनमाह आपस्तम्बः । यया विद्यया न विरोधेत पुनराचार्य्यमुपेत्य साधयेदिति ॥ * ॥ विष्णुः । यश्च विद्यामासाद्य तया जीवेत् न च सा तस्य परलोकफलप्रदा भवति यश्च विद्यया परेषां यशो हन्तीति । * । देवलः ।
"इष्टं दत्तमधीतं यद्विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् ।
श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभिद्यते ॥
तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत् ॥"
अनुकीर्त्तनं कथनम् । श्लाघा प्रशंसा । अनुशोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजनकशक्तिहीनम् । वृथा रक्षादिप्रयोजनं विना ॥ * ॥ वैष्णवान्द्रुते भविष्यपुराणम् ।
"उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
द्विजान् ।
किन्न दत्तं भवेत्तेन धर्म्मकामार्थमिच्छता ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विद्याचणः, } विद्याचुञ्चुः, } (विद्यया वित्तः । विद्या + "तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ।" ५ । २ । २६ । इति चणप् चुञ्चुप् च ।) विद्यया ख्यातः । इति व्याकरणम् ॥
विद्यादलः, पुं, भूर्ज्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
विद्यादाता, [ऋ] त्रि, (विद्यां ददातीति । दा + तृच् ।) विद्यादानकर्त्ता । यथा,—
"अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो नृणाम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
अपि च ।
"न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।
विद्यादातुः पुत्त्रदारौ तत्समौ नात्र संशयः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
विद्यादानं, क्ली, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् । पुस्तकदानम् । यथा,—
वशिष्ठ उवाच ।
"विद्यादानं प्रवक्ष्यामि याथातथ्यात्तवाधुना ।
तथा देयं फलं यच्च तच्छृणुष्व नृपोत्तम ! ॥
पुण्येऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकम् ।
चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपकल्पयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पप्राकरशोभिते ।
तत्र न्यस्यासनं दिव्यं दिव्यगन्धादिवासितम् ॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्म्मशास्त्रस्य धीमता ।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् छन्दोलक्षणपारगान् ॥
लेखयित्वा तु यत्नेन तत्समक्षं शुभाक्षरैः ।
चन्द्रसूर्य्योपरागे वा संक्रान्त्ययनवासरे ॥
पुण्येऽह्नि तत् समंपूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
घृतधेन्वा युतं रत्नैर्दद्यात् गुणवते ततः ॥
शास्त्रसद्भावविदुषे वाचकेऽतिप्रियंवदे ।
तच्छास्त्रं शृण्वतां नित्यं जनानां नाशयन्त्यघ ।
दातुस्तस्माद्भवत्येवं फलं तच्छृणु भूपते ॥
यत् पुण्यं सर्व्वतीर्थानां विधिवद्यजतां तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ।
तद्राजन् सकलं लेभे धर्म्मशास्त्रप्रदायकः ॥
पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्व्वैर्महामखैः ॥
देवानामालये नित्यं धर्म्मशास्त्राणि यः पुमान् ।
अध्यापयति धर्म्मात्मा तस्य दानफलं शृणु ॥
धनभूमिहिरण्यानां दानेन यदवाप्यते ।
फलं तत् सकलं राजन् नित्यं कारापकस्य च ॥
योऽधीते धर्म्मशास्त्राणि देवानां पुरतोऽनिशम् ।
द्विजो वीप्सुरथार्थानामेवमेवार्हति ध्रुवम् ॥
प्रातरुत्थाय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य नृपोत्तम ॥
दानैर्योऽपि निमर्त्तेतानभीप्सुर्धर्म्मतत्परः ।
द्विगुणं पृथिवीदानात् फलं तस्य भवेन्नृप ! ॥
यो भृतं पठमानानां करोत्यनुदिनं नृप ! ।
स यज्ञफलमाप्नोति दानाच्छादनभोजनैः ॥
विवेको जीवितं दीर्घं धर्म्मकामार्थसम्पदः ।